

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

ЮРІЙ САЄНКО,

*доктор економічних наук, завідувач відділу
соціальних експертиз Інституту соціології
НАН України*

Проект “Людина” — фатальність вибору

Анотація

Автор, маючи досвід аналізу соціально-психологічних наслідків Чорнобильської катастрофи, викладає роздуми про майбутнє людства.

Ключові слова: *катастрофічність, наслідки, глобалізація, комфортно-споживацький синдром, передбачення майбутнього*

Господи, якщо ти існуєш, — спаси наші душі, якщо вони у нас є.

Молитва

Розділ А. Чорнобиль і Фукусіма — провісники глобальної біди

Пізно будувати насос, коли палає будинок

З Агні Йоги

Весна 1979-го — аварія на АЕС Три-Майл-Айленд. Весна 1986-го — аварія на Чорнобильській АЕС. Весна 2011-го — аварія на АЕС Фукусіма-1. Випадковість? Так! Бо як і чим пояснити збіг цих подій у різних кінцях світу? Ні! Бо все, що відбувається у світі, має свою причину. А на випадковість ми списуємо тоді, коли не знаємо рушійних сил.

Математична статистика має спеціальні методи, які допомагають впоратись із випадковістю. Але для цього треба мати достатню кількість спостережень. А тут лише три випадки... Дивина ще й у тому, що аварії з “мирним атомом” стаються чомусь навесні. Коли вся природа, а разом із нею і людина воскресає і відновлюється після холоду, снігів та льоду зими.

А все ж біда повторюється. І саме весною. Хтось чогось нас вчить? Чи застерігає? А от ще один збіг. Усі три аварії сталися акурат у весняні Шевченківські

дні. Великий Кобзар вів упродовж життя мовою поезії два діалоги — *діалог з Богом* і *діалог з Людьми* заради того, щоб люди жили в діалозі *Людина–Бог*. Як ніхто, Тарас Шевченко відчував катастрофічність несправедливого життя: “На праведній твоїй землі ми в раї пекло розвели”. І волав, закликаючи: “Схаменіться, будьте людьми!”

Чорнобиль. Фукусіма. Ядерна енергетика

Чи схаменулись українці після Фукусіми? Бо у постчорнобильську ситуацію їх втягнуло майже 30-літнє бідарство. Після Чорнобильської катастрофи до 2009 року вже усталилося ставлення українців як до аварії на ЧАЕС, так і загалом до ядерної енергетики. Аварія на японській АЕС мала змінити ці орієнтири. Так воно і сталося. Отже, маємо результати всеукраїнських опитувань 2009 та 2013 років (табл. 1).

Таблиця 1

Ставлення до ядерної енергетики в Україні, N = 1800, %

Варіанти відповідей	2009	2013	Зміни
Ядерну енергетику в Україні треба розвивати, а зупинка ЧАЕС була помилковою	13	12	-1
Нехай дають електроенергію тільки працюючі блоки наявних АЕС	31	35	+4
Треба поступово закривати наявні АЕС	13	24	+11
Треба законсервувати наявні АЕС, а відкрити за потребою	7	9	+2
Треба негайно і назавжди закрити всі АЕС	9	17	+8
Інше	1	2	+1
Важко відповісти	26	0	-26
Не відповіли	0	1	+1
Всього	100	100	-

Прихильників розвитку атомної енергетики (АЕ) практично не поменшало — було 13%, стало 12%.

Хоч як це дивно, а прихильників діючих АЕС побільшало — було 31%, а стало 35% — нехай діють тільки працюючі блоки АЕС.

Суттєво збільшилася частка противників АЕ — було 30%, а стало 52%.

Отже, якщо у 2009 році прихильники загалом переважали супротивників (44% проти 30%), то Фукусіма різко змінила картину (стало 47% проти 52%). При цьому Фукусіма сколихнула суспільство — визначилися майже всі опитані. У 2013-му 99% українців визначили своє ставлення до АЕС, тоді як у 2009-му їх було лише 74%. Екстрема спонукає до конкретики.

Фукусіма частково затьмарила ядерне майбутнє. Чотири Європейські країни (Бельгія, Італія, Німеччина, Швейцарія) та Перу офіційно заявили про відмову продукувати та використовувати ядерну енергію. На планеті загалом інакші тенденції. Невгамовний комфортно-споживацький синдром бурхливо множить потребу людства в енергії. Так, за прогнозом МАГАТЕ, глобальний світовий попит на енергію зростає на 40% до 2030 року. Особливі апетити на ядерну енергетику як “ворота в квітуче майбутнє”, спостерігаються в країнах Азії. Світова картина така — 61 реактор будують, 156 проектуєть і 343 реактори — у процесі обговорення щодо проектування і будівництва. Отже, в недалекому майбутньому кількість працюючих реак-

торів може подвоїтися. Сьогодні світ експлуатує 437 ядерних реакторів. Натомість деякі країни шукають або вже застосовують альтернативні механізми продукування природобезпечної енергії.

Ось воно, ключове слово – ЕНЕРГІЯ.

“Прогрес” людства вимагає дедалі більшого обсягу енергії. І саме людство винайшло спосіб видобувати “енергію із атома”. І саме людство переконувало себе, що це найбезпечніша та найдешевша енергія. Не атом вибрав сам себе, а людство вибрало атом.

То до чого тут атомна енергія, яку ми після трьох катастрофічних аварій жваво проклинаємо? Щось спонукало людей зробити “атомний вибір”. Тож що?

Прогнози. Передбачення. Пророцтва

Від катастроф не втечеш – треба навчитися передбачати їх та з випередженням готуватися до захисту від них та їхніх наслідків. Треба прислухатися до всіх, хто прогнозує чи відчуває катастрофічність. Системно аналізувати інформаційний простір стосовно кожної проблеми, а особливо тих, які мають ризики масштабної катастрофічності. Є класичний літературний приклад стосовно загибелі “супернепотопляемого” “Титаніка”. Він затонув, налетівши на айсберг, у ніч з 14 на 15 квітня 1912 року. А за 24 роки до трагедії, у 1888 році маловідомий англійський письменник М.Робертсон опублікував роман “Марність” про те, як загинув розкішний океанський лайнер “Титан”. Ніхто не звернув увагу на це пророцтво, а втім, параметри “Титана” і “Титаніка” виявилися вдивовиж подібними (табл. 2).

Таблиця 2

Разючі збіги параметрів “Титана” Робертсона і реального “Титаніка”

Параметри лайнерів	“Титан”	“Титанік”
Довжина судна, футів	882	880
Водовміщення, тис. тонн	66	70
Кількість пасажирів, осіб	2200	2000
Кількість аварійних шлюпок, од.	20	24
Швидкість, вузлів	24	24
Кількість труб, од.	4	4
Кількість гребних гвинтів, од.	3	3
Дата катастрофи, місяць	Квітень	Квітень

Відомо, як виникають прогнози – це розрахунки за математичними алгоритмами на підставі достовірних фактів. А звідки беруться передбачення, як правило, залишається загадкою. Щоправда, є передбачення від аматорів, а є професійні, від спеціалістів.

Напередодні Чорнобильської катастрофи офіційні органи відмахувались від попереджень генерала КДБ УРСР, спеціаліста з надійності технічних агрегатів Юрія Князєва. Ще задовго до аварії на ЧАЕС він офіційно попереджав тодішні партійні й державні органи про можливість катастрофи на ній. Та марно. Виявилось, “писав доповідні в нікуди...”. Бо советський мирний атом був “самым мирным атомом в мире” [Сегодня. – 2014 – 25.04. – С. 11]. А провідного геолога України Євгена Яковлева комуно-більшовицька система буквально знищувала за те, що він науково обґрунтував величезну ймовірність аварії на ЧАЕС, оскільки її побудували,

не порадившись із геологами, на розломі земної кори. За те, що Яковлев бомбардував доповідними найвищі інстанції УРСР і СРСР, над ним вже була занесена сокира суворого покарання. Його “спасла” трагічна реальність — Чорнобиль вибухнув. Яковлев з перших годин по аварії був уже у тому пеклі. Нахватався радіації так, що згодом його спасали травами карпатські знахарі-мольфари.

Загалом катастрофи бувають таких видів:

1. *Природогенні* — так звані штатні катастрофи (виверження вулканів, землетруси, цунамі, повені, торнадо і смерчі).
2. *Гомогенні катастрофи* — спричинені діяльністю людини. Вони поділяються на: а) катастрофи, які спричинені так званим “людським фактором” — помилками та непрофесійністю управлінського й виробничого персоналу; б) техногенні катастрофи — аварії на технічних агрегатах (немає поки що абсолютно безпечної техніки). Техногенні катастрофи належать до групи гомогенних, оскільки люди задумують, проектують, виробляють та експлуатують техніку, отже, вона не позбавлена “людського фактора”.
3. *Космогенні катастрофи* — вони викликані космічними чинниками.

3. Не стріляйте в мирний атом!

На зорі німого кіно в кінотеатрах висіли оголошення: “Не стріляйте в піаніста, він грає як може!”, що навертає на таке: а) ядерна енергетика працює, як може; б) трагедія не в ядерній енергетиці; в) трагедія людства у нестримному споживанні, для задоволення якого потрібно дедалі більше енергії.

Епатажна літераторка Оксана Забужко згадує перші два дні по аварії на Чорнобильській АЕС. Стоїть вона на вулиці Києва, а з неба, на її білий жакет опадають сірі шматочки з радіаційної хмари, викликаючи атомогенний жах, що роздмухує жаль щодо радіації знівеченого новенького дефіцитного піджачка. І не йметься відомій літераторці, що “мирний атом” тут не причина, а наслідок. Бо якщо відкинути емоції і вдатися до логіки (а Забужко за фахом філософ), то виструнчиться доволі простий ланцюжок, яким дефіцитний піджачок пройшов до Забужко. Виростили льон чи коноплю, виробили тканину, пошили одягину, доставили до крамниці, продали. А на все це потрібна *енергія*. І не винуватий атом, що люди задіяли його для цієї мети і вплутали у карколомну “гонитву за енергією”, яку описує простенька арифметична формула: $P(E) = Np$; де $P(E)$ — загальний обсяг потреби людства у виробленій ним енергії; N — чисельність населення планети; p — потреба однієї людини в цій енергії.

Якщо обидва співмножники зростають, а це беззаперечно так, то їхній добуток pN зростає ще швидше за законом експоненти — квадратичної функції. Атомні станції задовольняють цю шалено зростаючу енергетичну ненажерність. Як сказали б Ляйбніц і Ньютон, стрімко зростає і перша і друга похідна.

Воїстину слушно сказав Мішель Монтень ще у XVI столітті: “Самым большим пороком человеческой природы мудрецы считают непрерывное появление у нас все новых и новых желаний” [Монтень, 1958: с. 443]. Монтень підсилює цю думку висловом Плінія Старшого: “Нет твари более злополучной и более заносчивой, чем человек” [Монтень, 1958: с. 614]. А ми впродовж стількох віків беззастережно керуємось кредо Протагора (485–415 роки до н.е.): “Людина — міра всіх речей”.

Советський фізик Г.Ідліс ще 1981 року попереджав: безперервне зростання споживання енергії призводить до загибелі цивілізації [Ідліс, 1981], тим паче, що людина так і не навчилася будувати й експлуатувати безпечні атомні об’єкти. Ось перелік аварій атомно-техногенного характеру, які вже пережило людство, але ніяк ще не розрахувало їхню інтегральну шкоду, заподіяну людству та природі [Катастрофи і аварії, 2013]:

Аварії на АЕС ☉ Салафілд (Велика Британія) – перша велика аварія, пожежа атомного реактора, загинуло 33 особи. Місцевість залишається забрудненою. ☉ Трі-Майл-Айленд (США) ☉ Хенфорд (США) ☉ Чорнобиль (Україна) ☉ Фукусіма (Японія).

Атомні полігони ☉ Вайт Сендз (США) ☉ Семипалатинськ (Казахстан) ☉ Пустеля Тар (Індія) ☉ Штат Невада (США) ☉ Регстан (Алжир) ☉ Киштіль (СРСР/Росія) ☉ Оренбург (СРСР/Росія) ☉ Нова Земля (СРСР/Росія) ☉ Західна Австралія і Квінсленд (Австралія) ☉ Бікіни, Еніветок, Еугелаб (Маршаллові острови, випробування США) ☉ Джонсон Айленд (США) ☉ атол Муруроа (Полінезія, випробування Франції) ☉ Сіньцзян-Уйгурський район (Китай) ☉ Ділянки тайги в Якутії (СРСР/Росія).

Окрім того, за даними “Greenpeace” і SIPRI, до 2000 року загалом у світі проведено 2085 випробувань ядерних зарядів (США – 1030; СРСР/Росія – 710; Франція – 210; Велика Британія – 45; Китай – 45; Індія – 6; Пакистан – 6; Північна Корея – 2; ПАР – 1; Ізраїль – 1).

Атомні субмарини на морському дні ☉ “Трешер” (США) – затока Мен Атлантичного узбережжя США ☉ “Скорпіон” (США) – район Азорських островів ☉ К-129 (СРСР/Росія) – район Гавайських островів ☉ К-8 (СРСР/Росія) – Баренцове море ☉ К-219 (СРСР/Росія) – район Бермудських островів ☉ К-278 “Комсомолец” (СРСР/Росія) – Норвежське море ☉ К-141 “Курськ” (Росія) – Баренцове море ☉ К-159 (Росія) – Баренцове море.

Створюючи дедалі складніші й потужніші машини, їхні творці і експлуатаційники не в змозі виключити зростання ризиків аварій і катастроф, масштабності, витратності й довгостроковості подолання їхніх багатоаспектних наслідків. До того ж, не все гаразд із “людським фактором”:

- вільний доступ до освіти примножує число графоманів і технокастратів – на тлі маси професійного шуму стає складніше вибрати належну кількість справжніх спеціалістів;
- розширення індивідуальних “прав людини” і “свободи вибору” знижує ступінь соціальної відповідальності – “вільна людина” в умовах демократії та лібералізму дедалі менше вимагає від себе і дедалі більше вимагає від суспільства – порушується баланс між обов’язками і вимогами;
- погіршується структура соціальних і духовних норм – зростає вседозволеність у поведінці індивідів;
- в Україні, наприклад, спостерігається різке зниження якості здоров’я населення. Це фіксується як офіційною статистикою, так і соціологічними дослідженнями. Частка українців, які мають “добре” або “дуже добре” здоров’я, скоротилася за 1992–2013 роки у два (!) рази – ми стаємо слабшими;
- не кращим чином впливає на якість “людського матеріалу” чинник “вільного часу мас”, який ми вбиваємо за чаркою, перед телевізором і за комп’ютером.

Згадаймо, що Карл Маркс закликав не стільки пізнавати світ, скільки його змінювати. Ми змінили світ, але якимось неправильно, а він змінив нас, але так, “як завжди”. Все почалося з того, що людина опанувала вогонь – не заради того, аби перетворити світ, а заради того, щоб зігрітися, приготувати їжу. А потім підключилося відчуття комфорту. Далі захотілося дедалі більшого комфорту, а звідси непереможне прагнення до нагромадження дедалі більших обсягів енергії для його забезпечення.

Енергія є рушієм світу

Відтак, і рушієм суспільства є енергія. Точніше, своєрідний *енергетичний комплекс* космічної, духовної, інтелектуальної, матеріальної, соціальної та політичної

енергії тощо, об'єднаних волею. Одначе, “самая большая проблема, с которой мы сталкиваемся, это не наше физическое тело, а наша искаженная воля” [Сх.Иоаким, 2013: с. 162], яка зорганізовує і спрямовує використання енергії.

У природничих науках через поняття та одиниці вимірювання матеріальної енергії пояснюються всі явища. Очевидно, те саме доступне і в гуманітарній сфері, де соціальна енергія відіграє таку саму роль. На порядку денному — пошук методів та одиниць вимірювання соціальної енергії.

Ясно, що існують невідомі нам форми енергії. Святитель Лука: “Якщо ми не знаємо багатьох, безумовно, діючих форм енергії, то це залежить від явного недоліку у пізнанні світового життя наших бідних п'яти почуттів і від того, що ще не знайдені наукові методи і реактиви для розкриття того, що недосяжне нашим відчуттям” [Святитель Лука, 2010: с. 107–108].

У процесі виробництва та споживання енергії людство нівечить та знищує природу у декілька етапів. На першому — за рахунок природи будуються енерговиробничі агрегати. На другому етапі енергоагрегати, по-перше, потребують пального, яке видобувають із надр природи, а по-друге, працюючи, забруднюють природу відходами та викидами. На третьому — комфортно-споживацький синдром вимагає для задоволення потреб, що невинно зростають, безупинного нарощування виробництва енергії. На четвертому етапі внаслідок ускладнення енергоагрегатів підвищуються ризики аварій, а поставарійні наслідки стають надто масштабними з довготривалими та вельми коштовними заходами щодо подолання збитків, завданих як людям, так і природі загалом.

Комфортно-споживацький синдром (КСС)

Безповоротно минули ті совісливі часи, коли людина використовувала кожную річ, кожную машину та інструмент сповна — до того, що вже не підлягало ремонту. Ощадливість спотворюється через достаток і моду. Викидається те, що може служити ще роками. Природу нівечимо і губимо ще й тим, що захаращуємо її гігантськими смітниками. Психолог С.Добровольський: “Сучасна цивілізація підсаджена на споживацьку голку ... — входить у фазу самознищення. Земні комори виснажуються. Ресурсоспоживання сягнуло критичної межі і руйнує планетарний баланс... Земля у відповідь бунтує ...” (Країна, 11.07.2013). А відомий український режисер Едуард Митницький додає щодо “прогресування споживацтва”, яке посилює *деградацію соціуму* “прогресуванням аморальності”: “Надто послабилися *амортизувальні шари*: згори — озонові діри, на землі — екологічні, серед людей — духовні і душевні” (День, 28.08.2008). Людей режисерської професії я б відносив до соціологів. Вони на практиці працюють зі свідомістю соціуму. Вони відчувають суспільний пульс. Вони мають бути знавцями людських душ.

Газета “Україна молода” від 01.10.2014 року повідомила про катастрофічно швидке зникнення видів та популяцій дикої фауни і флори у глобальних масштабах. Згідно з доповіддю “Індекс живої природи” Лондонського зоологічного товариства, за останні 40 років *удвічі скоротилися* популяції ссавців, птахів. А у прісних водоймах кількість живих істот *зменшилась на 76%*! Гомо сапієнс, інфікований комфортно-споживацьким синдромом (КСС), лютує на планеті — аж до знищення природи. КСС діє з такою самою силою, як і вроджені інстинкти. Вкорінений як інстинкт, цей синдром вирізнув людину з тваринного світу, спонукаючи її жити заради безупинного примноження споживання і комфорту. Як і за яких умов з'являється у певній групі людей КСС? Напрошується примітивна причина — несприятливі кліматичні умови висувають нові потреби для виживання людини. То чому у деяких груп, які

жили у віковичному холоді, немає КСС, чому вони жили у природоузгодженому стилі доти, доки цивілізаційні агресори не заразили їх КСС?

Не посилаючись на чинник КСС, очільники двох сфер — науки і релігії попереджають про одну й ту саму біду. Президент НАНУ Борис Патон: “Сьогодні тиск на довкілля становить реальну загрозу всьому людству” (День, 21.04.2011). Папа Римський Іван Павло II: “...сама природа перестає бути “mater”, тобто матір'ю і зводиться до “матеріалу”, який можна піддавати будь-яким маніпуляціям” (Україна Молода, 05.04.2011).

Шаленіючи із пришивденням, КСС спонукає економічну систему дедалі сильніше домінувати над людьми, суспільствами і Природою — все продається і купується. КСС маніпулює психічними вадами людини та влади, такими як жадібність, ненажерливість, хтивість, заздрість, гнів тощо. КСС посилює майнову нерівність, поширення бідності, спричиняє падіння морально-етичних “норм діяльності та поведінки” людей та владної верхівки — від села до Олімпа. Зростає прірва між народом, владою, країною. Особливо, коли молоду “незалежну” державу оплутує кримінально-олігархічна суспільно-політична система.

Виявляється, що КСС підсилюється явними і неявними чинниками. Нобелівський лауреат з економіки Данієль Канеман довів, що людина, приймаючи економічні рішення, часто-густо вдається до нерациональних, нелогічних кроків. Звідси утворилася нова сфера науки: *нейроекономіка* [Веденеева, 2013]. Саме цим займається Василь Ключарьов із Базельського університету (Швейцарія), розробляючи прийоми впливу на мозок інвестора чи покупця, аби спрямувати його дії на *вигідні маніпуляторам* капіталовкладення чи закупки певних товарів. Це вже не пасивна реклама, а активне, невідчутне, непомітне суб'єктові втручання у “свята святих” розумово-чуттєвої сфери, наприклад “оброблення” жертви магнітним полем, що впливає на зону прийняття рішень, розташовану у прифронтальній лобній зоні кори головного мозку! Така магнітна стимуляція змушує людину сприймати як належне несправедливе з нею поводження. Нейробіологічні методи здатні перетворити конформіста на нонконформіста і навпаки. Для цього або кінетичними методами, або хімічно впливають на допамін у зоні, відповідальній за конформізм, що пролягає середнім меридіаном мозку. Чим більше допаміну в цій зоні, тим більш довірливою, піддатливою є людина — і навпаки. А якщо “пшикнути” в ніс людини спреєм гормону окситоцину, то в неї на певний час зростає рівень довіри й притлумиться страх. У Голландії цей препарат назвали: “гормон соціального миру і довіри”. Але під його дією людина стає вельми довірливою лише до осіб своєї групи, натомість до інших стає надто підозрілою і навіть агресивною, втрачаючи почуття самоконтролю і самозбереження. В.Ключарьов цинічно констатує: “Наша свобода — це ілюзія”.

Важко передбачити, що зможе творити з людиною змужніла нейроекономіка... Хіба ми могли передбачити Чорнобиль і Фукусіму, беручи на енергетичне озброєння “мирний атом”?... Віками нарощуючи силу розуму, людство піднесло його до торжества науки, а потім опустило до варварства нейроекономіки, нівелюючи роль розуму і зневажаючи тезу Петра Рамуса, званого гуманіста Франції XVI століття: “Ніякий авторитет не повинен панувати над розумом і управляти ним, натомість розум повинен панувати над авторитетом і управляти ним” (цит. за: [Монтень, 1958а: с. 417]).

Розгляньмо процес впливу КСС (рис. 1) та формування його вимог до обсягу енергії для задоволення зрослих потреб. При цьому люди керуються не тільки діяльністю (*раціо*), а й уявленнями (*емоціо*). Уявлення про речі, вважав Мішель Монтень, — “дерзновенная и безмерная сила” [Монтень, 1958а: с. 78]. Справді, люди

оперують часто не справжніми речами, а уявленнями про них. Кожного разу треба оцінювати різницю між першим і другим.

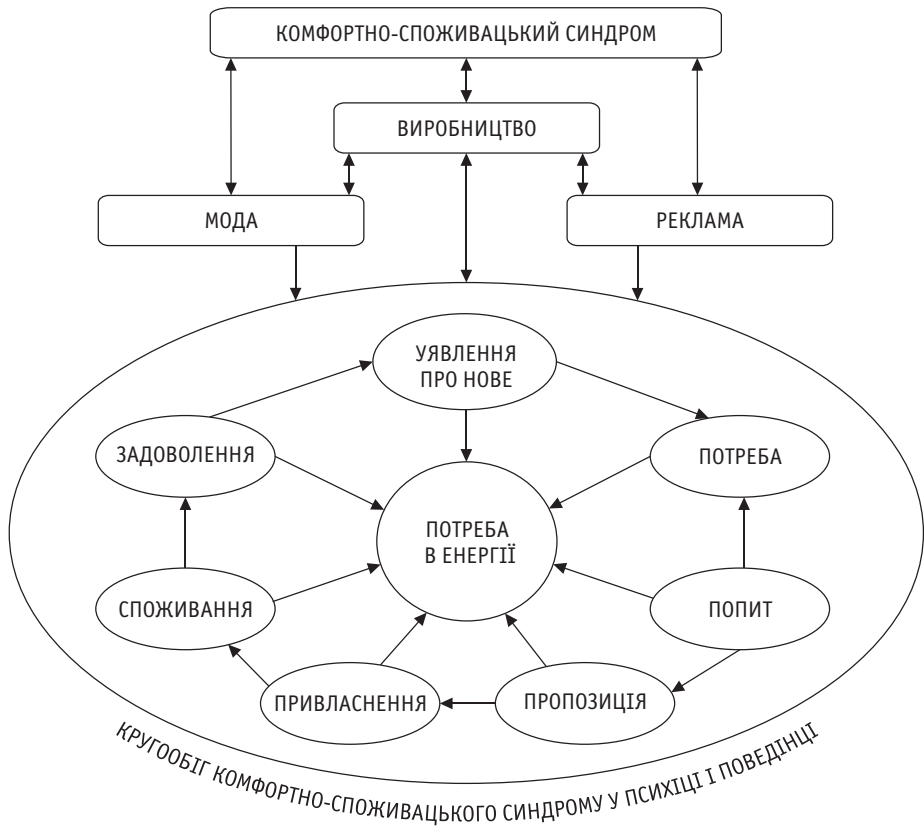

Рис. 1. Спрощена схема формування і дії комфортно-споживацького синдрому (КСС)

У контексті схеми, наведеної на рисунку 1, нагадаю формулу потреби людства в енергії $P(E) = Np$, звідки вочевидноється, що коли обидва множники N – чисельність людства та p – потреба в енергії на одну людину невпинно зростають, то Np зростає ще швидше.

Глобальна мета людства – *підвищення якості життя*. Отже, розгалужена схема на рисунку 1 згортається у простіший ланцюжок переробки природи (рис. 2).

Рис. 2. Схема перетворення природної речовини у якість життя

Висновок 1. Для задоволення потреб, що невпинно зростають, під дією КСС людство потребує невпинного зростання обсягів енергії. Зупинити чи, принаймні, обмежити зростання потреби в енергії на сьогодні неможливо, адже це означало б: а) зупинити зростання чисельності населення (N) і б) зупинити зростання індивідуальних потреб (p) кожної людини.

Висновок 2. Людство для задоволення потреби в енергії віднаходить і застосовує дедалі нові потужніші джерела її виробітку. Чим потужніші джерела енергії, тим більш загрозливими є ризики аварій – абсолютно небезпечних джерел енергії не буває.

Висновок 3. Чим потужнішими, а отже, складнішими є джерела енергії, тим страшнішими й масштабнішими є поставарійні наслідки, які не кожній країні під силу подолати.

Висновок 4. Оскільки Бог (для атеїстів – природа) обдарував людей правом вибору, людство, запаморочене ненажерливістю КСС, вибрало атомну енергетику.

Висновок 5. Не атомна енергетика винна в тому, що вона, як і будь-яка технічна структура, не застрахована від аварій і катастроф. Хто винайшов атом, той і страждає від його ризикогенності.

Висновок 6. Причина гомогенної катастрофічності енергетики “сидить” у самій людині, яка не в змозі вирватися із лабет КСС.

Висновок 7. Сила КСС набрала майже генетично-інстинктивного характеру. Він вбудований у психіку людини та підсилений жадобою нарощення прибутку.

Висновок 8. Спасіння людства вимагає природоузгодженого, природовідтворювального споживання, а КСС не піддається досі приборканню.

Соціально-психологічні наслідки Чорнобиля (СПНЧ)

Інститут соціології НАНУ розпочав досліджувати ці наслідки у формі моніторингу з 1992 року, в якому брала участь ціла плеяда українських психологів, соціологів, економістів, демографів тощо, а з 2007 року за браком фінансів влада припинила його. Соціологічні дослідження характерні тим, що висвітлюють як емоційні, так і раціональні аспекти, бо у людському сприйнятті реальності присутнє і те, і те. Мішель Монтень навіть вважав, що емоція переважає рацію – почуття диктують своє більш вимогливо, аніж розум. Монтень, наприклад, згадував термін “філодокси”, у яких Платон вбачав людей, які “про все мають свою думку, не знаючи того, про що мають цю думку” [Монтень, 1958в: с. 599]. Можливо, у XV столітті так і було. Та розвиток науки, що ґрунтується на рацію, у наш час зводить до мінімуму верству “філодоксів”. А з іншого боку, у Чорнобильському моніторингу ставляться питання про те, що постраждали добре знають. Хоча в соціології залишається одна прикра прогалина. Соціолог-аналітик пояснює соціологічні дані з раціональних позицій. Але цьому має передувати процедура відділення емоцій від рації з тим, щоб спершу пояснювати окремо перше і друге, а потім – загалом. Недарма великий Блез Паскаль зауважив: “Серце знає таке, про що розум і не здогадується”.

Вибірка моніторингу щоразу становила 1200 респондентів, охоплюючи всі категорії потерпілих (жителі зони безумовного (обов’язкового) відселення; жителі зони гарантованого добровільного відселення; жителі зони посиленого радіоекологічного контролю; переселені; ліквідатори; жителі “чистих” районів для порівняння). Особливістю моніторингового опитування 2007 року стало залучення до нього експертів, група яких формувалася з керівників структур, відповідальних за розв’язання чорнобильських проблем, медиків, соціологів, психологів.

Результати досліджень висвітлені у багатьох виданнях, зазначених у списку джерел наприкінці статті і розглядалися на численних міжнародних і вітчизняних конференціях та семінарах. Ці результати мали практичне застосування в рамках роботи МНС України. А коли сталася ядерна аварія в Японії 2010 року, Інститут соціології на прохання Посольства Японії в Україні передав японській стороні основні результати, висновки та рекомендації щодо подолання СПНЧ [Чорнобиль і соціум, 1995–2008; Соціальні наслідки, 2011].

Наслідки аварії виявилися вельми широкомасштабними, довготривалими, а їх подолання надзвичайно витратним і дуже складним (рис. 3). Постраждали і досі перебувають під впливом низки так званих синдромів Чорнобилю:

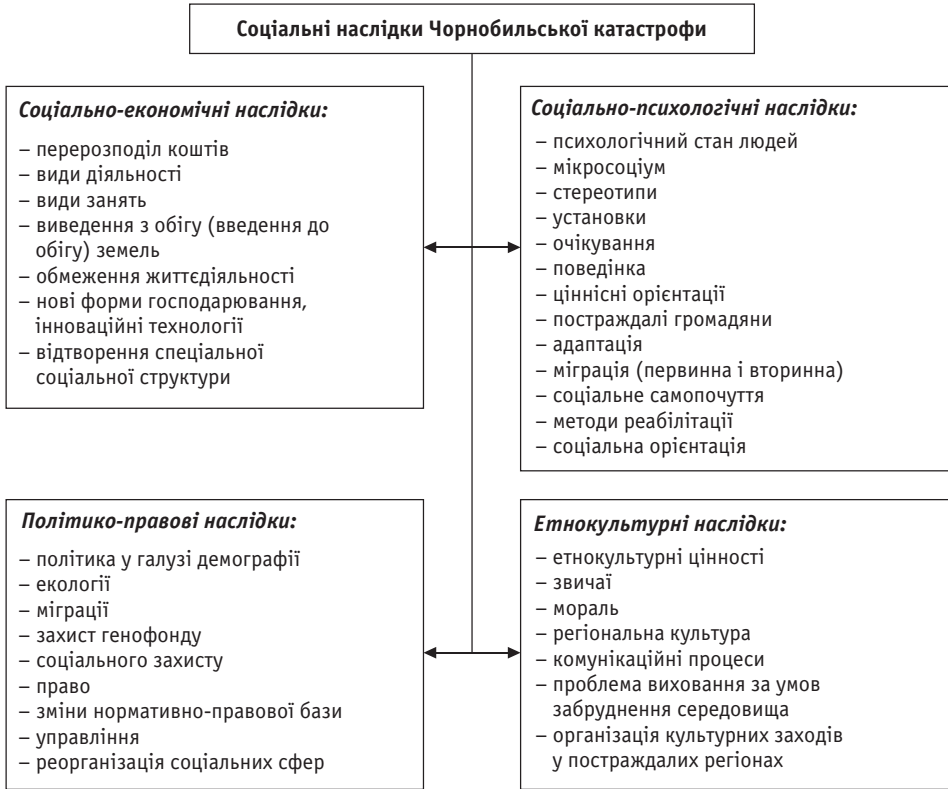

Рис. 3. Структура соціальних наслідків Чорнобильської катастрофи

“синдром жертви” — сформований у значної частини потерпілих феномен відчуття того, що вони є потерпілими на все життя;

“синдром сталого виключення” — домінування у свідомості потерпілих таких якостей, як безініціативність, патерналізм, очікування “вічної ренти від держави” та співчуття від інших, відчуття себе назавжди покинутими напризволяще;

“синдром евакуації та переселення” — феномен емоційного стану, зумовлений порушенням картини світу в потерпілих, слабкою адаптацією їх до нових умов;

“синдром утраченого здоров’я” — співвіднесення ознак стану здоров’я (симптомів захворювання) із наслідками катастрофи, у результаті чого простежується дедалі більше погіршення самооцінок стану здоров’я дорослих і дітей;

“синдром невпевненості та розгубленості” — феномен покладання потерпілими відповідальності за розв’язання своїх проблем на державу за одночасної майже повної недовіри до влади і, натомість, визнання реальної опори лише на власні сили та сім’ю;

“синдром невігластва” — феномен незнання потерпілими реальної ситуації, законів та правил життєдіяльності у забрудненому середовищі проживання, коли по-

терпілі живуть за повсякденними уявленнями про суб’єктивний ризик, як то кажуть, на “свій страх і ризик”.

Наведені синдроми спричинені тим, що СПНЧ зачіпають доволі широку гаму чинників суспільного життя (рис. 3).

Водночас постраждали доволі адекватно дивляться у майбутнє, вибираючи такі життєво важливі для себе і своїх дітей орієнтації (рейтинг у %): а) зміцнювати здоров’я дітей – 80; б) мати власну справу – 55; в) бути духовно розвиненими – 54; г) зміцнювати родину – 52; д) зміцнювати власне здоров’я – 50; а також висувають низку пропозицій щодо засобів відродження життя на радіаційно забруднених територіях (рейтинг у %): а) збільшення державних інвестицій – 62; б) створення зон вільного підприємництва – 59; в) стимулювання малого бізнесу – 57; г) реконструкція наявних підприємств – 54; д) створення нових підприємств – 52; е) фінансові та податкові пільги – 49; є) залучення іноземного капіталу – 49; ж) створення системи професійної підготовки молоді – 44; з) розвиток виробництва для місцевих потреб – 47; і) створення зразкових виробництв – 42.

Ще у 1998 році дослідницька група Центру соціальних експертиз Інституту соціології НАНУ подала низку пропозицій відповідним інституціям. 1. Перегляд концепції переселення потерпілих через різке зменшення частки ладних переїжджати та відсутність належних коштів. 2. Ухвалення нових законодавчих актів, котрі б ураховували можливості державного бюджету, а також орієнтації на інтереси постраждалих. 3. Впровадження системи громадських слухань, практики проведення спільних нарад із залученням сторін соціального партнерства та структур громадянського суспільства, пропаганда позитивних досягнень завдяки співпраці, ширше залучення ЗМІ, створення ефективної системи інформування, впровадження практики підписання спільних угод, сприяння активізації діяльності громадських організацій.

Наведу деякі характеристики постраждалого соціуму (за даними 2007 року). Частка “згодних” надавати іншим допомогу загалом за 10-ма видами становила 45%, а частка “незгодних” – 55%. Характерною є структура категорії “згодних”: серед них найменше тих, хто “згоден працювати за повну оплату” (10%), трохи більше “згодних працювати за часткову оплату” (13%), а найбільше тих, хто згоден надавати допомогу безоплатно (22%).

Рівень контролю рішень органів влади з боку постраждалих низький. По допомогі до деяких соціальних структур, як і раніше, звертається незначна кількість постраждалих; з-поміж них найчастіше люди звертаються до місцевих органів влади. Залишається низькою задоволеність потерпілих усіх груп рівнем і якістю життя. Група ліквідаторів – це найпроблемніша група; серед них тільки 10% не мають хронічних хвороб; 64% мають хронічні хвороби; ще 18% є інвалідами.

Постраждали так характеризували стан їхнього життя: 1) лише 12–13% “живуть повноцінно, долаючи всі проблеми”; 2) 35–40% “не завжди справляються з негараздами і труднощами”; 3) 34–38% (за винятком переселених “не живуть, а виживають”); 4) 3% “доведені до відчаю”.

Серед постраждалих домінує думка про подальше погіршення стану довкілля. Порівняно із попередніми роками дещо підвищилася обізнаність населення на РЗТ щодо правил проживання в цій зоні. Зокрема, 7–10% жителів зони відселення стверджують, що досконало вивчили такі правила, а ще 12–14% зазначають, що керуються ними в житті. Поступово підвищується й природоохоронна активність населення (наприклад, у 2006 році в ній брали участь майже 70% потерпілих проти 45% у 2001 році).

Зайнятість, реабілітація довкілля, соціальна інфраструктура, умови ефективного господарювання становлять пріоритетні потреби. Отже, суспільна свідомість потерпілих готова до відродження, але не готова до цього держава.

Окрім того, на забруднених територіях відсутні структури громадянського суспільства та сторони соціального партнерства. За висновками експертів, координація взаємодії різних структур на забруднених територіях і досі здійснюється переважно за принципами командно-адміністративної системи — шляхом розпоряджень. Інші форми координації — спільні засідання різних інститутів, круглі столи, громадські слухання — є поодинокими випадками. Соціальне партнерство в такому разі радше є декларацією про наміри, ніж механізмом узгодження інтересів різних сторін соціального партнерства.

Найбільшу потребу потерпілі відчувають за такими загальносуспільними напрямками: 1) робочі місця; 2) реабілітація довкілля; 3) повноцінна соціальна інфраструктура; 4) ефективні засоби господарювання (про це йдеться майже в більшості (65%) спільноти чорнобильців. Натомість тільки 8% потерпілих вказали, що умови для реалізації цих потреб реально створені. Решта (27%) або не визначилися, або не мають потреби в цьому.

Найбільші сподівання щодо відродження життя на РТЗ постраждали покладають на науку (!): серед мешканців “Зони відчуження” — 62%; 2-ї зони — 49%. Мешканці 2-ї, 3-ї та 4-ї зон особливо наголошують на перспективності розвитку малого бізнесу та фермерства (24% та 33% відповідно).

Щодо джерел інформування (табл. 3), то найбільшою є довіра до ЗМІ, особливо до ТБ (61%) та друкованих видань (54%); на другому місці найближче оточення (в середньому 16%); зазначимо дуже низьку довіру до вчителів і вихователів (5%), що найприкраще, до влади (в середньому 4%).

Таблиця 3

Рейтинг довіри постраждалих до джерел інформування, 2007, %

Засоби масової інформації	Телебачення	61	42
	Газети, журнали	54	
	Радіо	20	
Найближче оточення	Родичі, знайомі	22	16
	Медики	21	
	Колеги по роботі	12	
	Вчителі, вихователі	5	
Влада	Місцева влада	7	4
	Обласна влада	2	
	Центральна влада	2	

Соціальні уроки Чорнобиля

Урок 1. Антропологічна концепція як попередження, так і подолання наслідків катастрофи має посісти головне місце.

У центрі уваги мають бути людина та соціальна спільнота — головні цінності суспільства та людства загалом. Постчорнобильська ситуація оцінюється тим, наскільки розв'язуються соціальні проблеми (не лише в сенсі соціальної допомоги).

Урок 2. Треба мати на увазі суттєві відмінності між оцінками ризиків та способів подолання наслідків катастрофи на різних рівнях: *науковий* (оцінки фахівців); *юридичний* (норми, стандарти); *управлінський* (ресурси, можливості, кадри); *інформаційний* (повнота та вчасність інформування); *повсякденна свідомість* (розуміння та оцінки потерпілими власного стану та навколишньої ситуації). Тільки мінімізація розривів між цими рівнями дає найефективніші результати у подоланні наслідків.

Урок 3. Неприпустимо призводити до майже повного забуття сотні тисяч “ліквідаторів”, які ціною власного здоров’я, а то й життя локалізували наслідки аварії. Треба готувати професійні контингенти ліквідаторів, а не вдаватися до методів подолання бід колосальними масами “живої сили”. Доцільно також переходити до “безлюдної” техніки та технологій ліквідації наслідків аварій, що зводить до мінімуму участь волонтерів.

Урок 4. Чорнобильський соціум постраждалих (понад 2 млн осіб), перебуває у стані соціальної депресії та соціального виключення. Наростають патерналістські орієнтації на ренту від влади за втрачене здоров’я та скалічені долі. Мають діяти широкомасштабні реабілітаційні заходи щодо повернення потерпілих до активної життєдіяльності.

Урок 5. Неприпустимо тримати спільноти потерпілих у стані інформаційного вакууму. Інформування про стан довкілля та способи адекватної поведінки та життя повинно вестися постійно, адресно і профільно.

Урок 6. Порівняно з концепцією ризиків, що здатна породжувати страх, стреси та різні “соціальні синдроми” у постраждалих, продуктивнішою є концепція шансів — орієнтація на пошук та реабілітацію ефективних моделей поведінки та життєдіяльності в посткатастрофічних ситуаціях, тобто поворот свідомості у напрямку майбутнього.

Урок 7. Необхідно враховувати, що в період катастрофи та після неї особливо великого значення набувають суб’єктивні ризики оцінки ситуації, спричинені недостатнім інформуванням. Постраждалі починають керуватися саме суб’єктивними ризиками, які зазвичай сильно відрізняються від об’єктивних оцінок. Повне, вчасне, адресне інформування про ризики та шанси допомагає постраждалим повернутися у простір реальної ситуації та адекватної поведінки.

Урок 8. Неприпустимо довго тримати постраждалих в атмосфері “зупиненого життя”. Широкомасштабна програма відродження та розвитку людини і поселенських громад постраждалих повинна стати “дорожньою картою” подолання наслідків катастрофи.

Урок 9. Усі заходи щодо відродження та розвитку постраждалих громад та територій мають враховувати стан громадської думки та її переорієнтацію на активні моделі поведінки та життєдіяльності.

Урок 10. Для подолання соціальних наслідків необхідно консолідувати три види гносеологічного потенціалу (уміння креативно мислити та знаходити адекватні моделі шансів): *локальний* — місцеві громади; *національний* — міждисциплінарні експертні групи; *міжнародний* — науковий, державний, громадський.

Урок 11. Світова спільнота не має права забувати про ще не подолані соціальні наслідки Чорнобиля, як не забувають про фашизм та Голокост. Україна не спроможна вирішити соціальні проблеми Чорнобиля самотужки.

Урок 12. Головним критерієм доцільності, безпеки та ефективності впровадження винаходів науково-технічного прогресу має стати *антропологічний чинник* — міра їхнього впливу на життєспроможність та життєдіяльність людей з урахуванням наслідків аварій.

Урок 13. Виняткова пріоритетність антропологічної концепції підтверджується, зокрема, світовими подіями. Влада США була переконана, що “проблему Іраку” блискавично розв’яжуть техніка і тактика військово-промислового комплексу. Насправді США разом з їхніми союзниками наражалися на непередбачувані ними соціальні та соціокультурні наслідки. Щодо їх подолання немає чіткого конструктивного уявлення. Військова доктрина “загрузла” у багатовимірному соціальному просторі.

Урок 14. Чорнобиль і Фукусіма — наслідки безупинної гонитви за якістю життя. Безупинне підвищення якості життя вимагає невпинного нарощування енергії. Відтак люди дійшли до потужної атомної енергетики, де, як і в будь-якому виробництві, діє закономірність: чим потужніше і складніше виробниче джерело енергії, тим страшніші, масштабніші, важчі і триваліші наслідки техногенних аварій та катастроф.

Урок 15. Ситуація з наслідками Фукусіма є подібною — найбільш проблематичним аспектом є реабілітація постраждалих. Щоправда, Японія — не Україна. Японія багатша, згуртованіша, з іншою культурою, при звичаєною до руйнівних природних катастроф, зі своєрідним менталітетом. Влада Японії відповідальніша, хоча проблема “влада — народ” не оминула і цю країну. У зв’язку з аварією на АЕС Фукусіма-2 японський професор-міжнародник Сігекі Хакамада зазначив: “Землетрус і цунамі показали, що японці все-таки зберігають свою якість і традиції, а міцний дух досить сильно укорінений у кожному із нас... Японці дуже добре трималися емоційно... У народу сильний дух, а ось у керівництва держави — ні. Влада була фактично безсила перед обличчям кризи. Так уже склалося, що японське суспільство потребує сильного уряду...” [Самурайський дух, 2012].

Загалом і Чорнобиль, і Фукусіма поставили перед людством проблеми виживання на межі самознищення людства. Отже, постає проблема: *Чи здатне людство піти на зниження якості життя за умови природоузгодженої життєдіяльності? Тобто чи здатна людина приборкати комфортно-споживацький синдром і повернутися до природо-відтворюваного рівня і способу споживання природних ресурсів?*

Проблеми впираються у можливість зміни свідомого і підсвідомого у психіці індивідів і спільнот. Ось над чим мають думати психологи разом із соціологами. А журналісти мають не давати їм ні спокою, ні можливості ухилитися від питання питань: *про майбутнє землян.*

Інтегральний висновок з уроків Чорнобилю вкладається у такий логічний ряд:

Ні подолання соціальних наслідків Чорнобилю, ні будь-які окремішні реформи, ні природоузгоджена “зелена економіка” сама по собі не здатні дати системні результати, якщо ми не сформуємо нову свідомість “цивілізованого вектора” (Б.Патон).

Нова свідомість можлива лише в результаті системних змін суспільно-політичного ладу.

Те, що деякі уроки залишаються не засвоєними, — факт загальновідомий і трагічний. Але те, що Японія не склала іспит — разючий факт. Ані Трі-Майл-Айленд, ані Чорнобиль не змусили уряд Японії вибудувати систему безпеки на випадок аварій на АЕС, виходячи з переконання у стилі “такого у нас не станеться, тому що у нас цього не станеться ніколи”. Аварія на АЕС заскочила уряд і місцеві органи управління зненацька, а подолання її наслідків на всіх ділянках відбулося радше хаотично. Хоч як це дивно, але саме таке сталося в дуже організованому, відповідальному й ефективному японському соціумі.

Післяаварійні стратегії

Немає у світі абсолютно безпечних машин чи агрегатів. Всі вони передбачають ймовірність аварійності. Досвід засвідчує – чим масштабніша і складніша машинерія, тим масштабніші і складніші засоби подолання наслідків аварії. На рисунку 4 наведено схему можливих варіантів постваарійних стратегій.

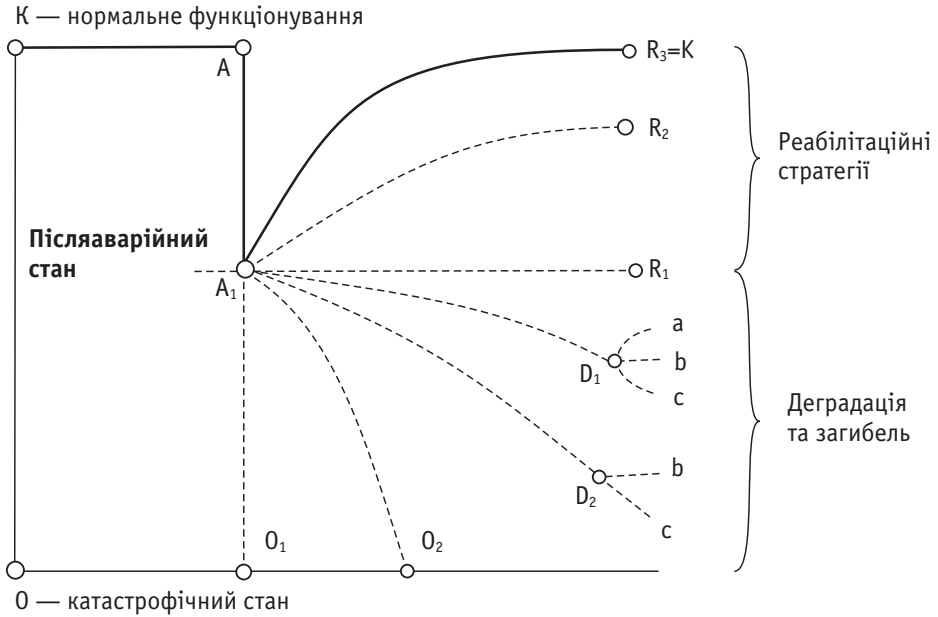

Рис. 4. Варіанти постваарійних стратегій

Нехай K – нормальний стан функціонування певного об'єкта. У точці $A = K$ стається аварія, яка або переводить об'єкт у стан A_1 , з якого об'єкт може бути реабілітованим (тобто відновленим повністю або частково), або по траєкторії AO_1 об'єкт стає повністю зруйнований, тобто таким, що не підлягає відновленню. Багатоваріантність постваарійних ситуацій виникає також і в людини, яка або потрапила в аварію, або захворіла. Перебуваючи у ненормальному стані A_1 людина, як будь-яка машинерія, має три типи післяаварійних стратегій:

Перспективно-реабілітаційні стратегії AR_2 та A_1R_3 , де A_1R_3 – стратегія швидкого відновлення з поверненням у нормальний стан $R_3 = K$; та стратегія довготривалого відновлення, коли гарантії досягнення нормального стану ($R_2 = K$) залишаються відкритою проблемою.

Поставарійна стабільність – стратегія A_1R_1 , коли об'єкт залишається у стабільному постваарійному стані (інвалідність тощо).

Деградаційні стратегії – стратегія A_1O_2 лише відтермінує загибель; стратегії A_1D_1 та A_1D_2 мають невелику ймовірність на спасіння, особливо A_1D_2 , де можливі три варіанти: а) щасливий поворот до відновлювання; б) хоча й погіршений, але стабільний стан життєдіяльності; с) безнадійно-трагічний варіант.

До такої класифікації постваарійного стану постраждалих у динаміці, на жаль, не вдавалися ні медики, ні відомі нам соціальні психологи та соціологи впродовж всього майже тридцятирічного постчорнобильського періоду. Натомість отримали дивовижні оцінки щодо передбачуваної тривалості життя мешканців постраждалих

районів Рівненщини (дослідження аспірантки ІС НАНУ Дзвінки Качур), за якими простежується така тенденція — чим молодшою людина зазнала радіаційного впливу, тим меншою передбачають тривалість її життя: людям старшого віку, які вистояли дорослими поставарійну ситуацію, постраждали в середньому відводять вік у 76 років; люди середнього віку (36–60 років) житимуть, на думку постраждалих, 68 років; молодь (16–35 років) — 63 роки; діти (до 16 років) — 60 років.

Це дослідження висуває лише попередню гіпотезу, яку ще потрібно довести на підставі міждисциплінарного підходу. Натомість підхід “поставарійних стратегій” (див. рис. 4) був би вельми плідним, щоби з’ясувати, які категорії постраждалих співвідносяться з наведеними стратегіями з урахуванням ступеня радіаційного ураження. А відтак, стало би зрозуміліше, якою мірою поряд з радіацією діють інші чинники впливу на здоров’я постраждалих.

Бо рівень здоров’я спільноти постраждалих катастрофічно знижувався у постчорнобильський період. Якщо 1987 року серед них було 62% здорових людей, то у 2010-му стало лише 14%. Отож, не дивно, що 70% постраждалих занепокоєні станом власного здоров’я та здоров’я своїх дітей.

Ситуативні перетворення

Людство вступає у фазу наростання геофізичних та соціальних наслідків, спричинюваних двома глобальними взаємопов’язаними перетвореннями:

Космогенні перетворення, тобто зміна геофізичної структури планети Земля, що спричинює зростання кількості та масштабів екологічних катастроф.

Людиногенні перетворення, зумовлені комфортно-споживацьким синдромом, який веде до невпинного зростання потреб у товарах і послугах, а відтак — до наростання техногенних катастроф та знищення природи. Назагал людиногенні перетворення відбуваються за схемою, наведеною на рис. 5.

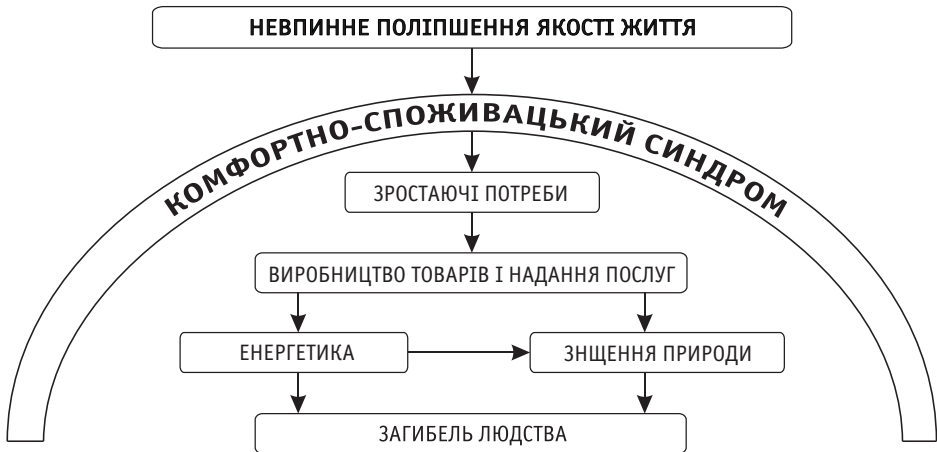

Рис. 5. Принципова схема самознищення людства

Ситуація погіршується під дією двох катастрофогенних чинників: 1) некероване зростання чисельності населення планети; 2) безупинне зростання обсягів споживання під дією КСС. (“Усе, що є в людині, з чого вона створена, — все це для задоволення. Тіло, розум, душа, — це інструмент для отримання насолоди” (Країна, 27.06.2013, с. 36). Якщо ми не зупинимо дію цих чинників, ситуація сягне точки неповернення А (рис. 6) і стане *необоротною*.

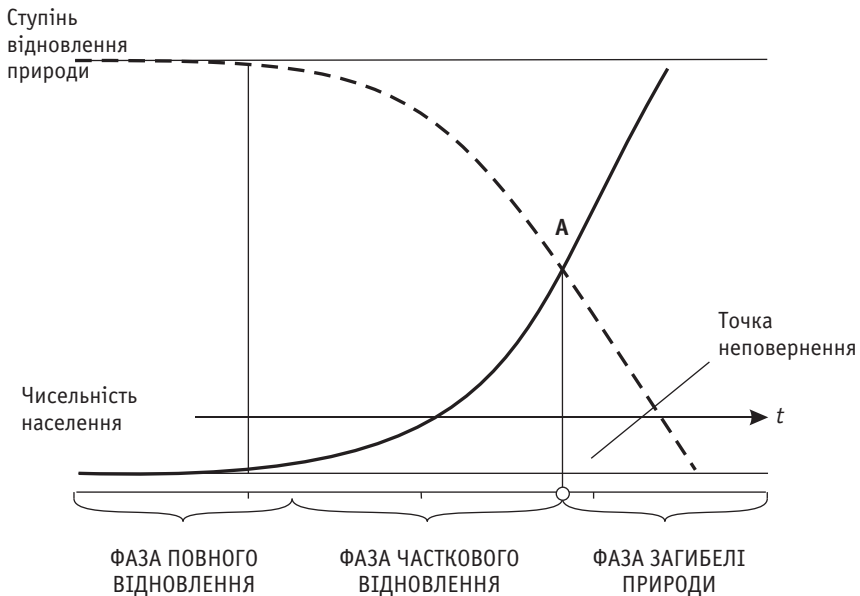

Рис. 6. Схема співвідношення чисельності населення Землі та ступеня відновлення природи (А – точка неповернення)

На жаль, науково-управлінська верхівка людства далека від конструктивного визначення інтервалів вказаних на рисунку 6 фаз, а також визначення точок фазових переходів (порогових значень).

Чорнобильські міфи

Так уже повелося у людській історії – кожна відома особа і кожна значуща подія обростає міфами. Так сталося і з Чорнобилем. У світі поширені принаймні чотири міфи.

Міф 1. Від Чорнобильського опромінення загинуло 30 осіб (пожежники – ліквідатори). В той же час із бюджету України (станом на початок 2010 року) спеціальну соціальну допомогу виплачують 27 тис. сімей, чоловік/дружина в яких померли від радіаційного опромінення.

Міф 2. Побутує блюзнірська думка, що соціально-психологічні наслідки Чорнобильської катастрофи викликані переляком (як жажнулися, так і залякли у стресі!). Насправді ще й досі 2,3 млн потерпілих живуть в атмосфері відчуження, “зупиненого життя”, “жертв на все життя” – забутих і нікому не потрібних. Бо ні в Україні, ні у всьому світі немає таких грошей, такої масштабної соціальної допомоги і реабілітації, які спроможні вивести їх із цього стану “соціального виключення”.

Міф 3. Головне завдання ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС – удосконалення безпеки ядерних реакторів та реабілітація довкілля. Насправді головним критерієм подолання наслідків аварії є виведення постраждалих зі стану жертв у статус соціально повноцінних громадян – ініціативних та ефективних.

Міф 4. Цей міф, що тривалий час підтримувався спільнотою українських медиків, які опікувалися проблемами здоров’я постраждалих, полягав у визнанні недоречності соціологів у команді дослідників поставарійних ситуацій. Можливо, це рудимент сталінських часів, коли генетика, кібернетика і соціологія були занесені до категорії “продажних девок капитализма”, а може – традиційний медичний кор-

поративізм. Натомість соціологія подає унікальну інформацію, яка не доступна ні статистиці, ні будь-якій іншій дослідницькій галузі. Річ у тім, що під час аварії і після неї постраждали керуються переважно емоційними оцінками. А завдання соціології в тому й полягає, щоб відділити рацію від емоцій і надати рекомендації щодо інформаційного забезпечення постраждалих, а також щодо способів подолання соціально-психологічних, економічних та інших наслідків аварії з урахуванням інтересів постраждалих.

Українські жертви

Чинний у всьому світі принцип — треба забезпечувати техніку АЕС, очищати довкілля і поліпшувати здоров'я населення — така собі тріада: техніка і технологія + екологія + медицина. Однак, під кутом зору суспільствознавства, головним критерієм подолання наслідків Чорнобильської катастрофи має бути реальне переведення постраждалого населення зі статусу постраждалих в статус соціокультурного і соціально-економічного ефективного громадянина. Впродовж майже 30 років після ЧК в Україні в цьому напрямку майже нічого не зроблено. А мізерні виплати і пільги тільки посилюють пасивний патерналістський синдром.

Висновок: наслідки ЧК й досі не подолано. І не видно перспективи його остаточного подолання. На початок 2010 року в Україні було 2 млн 254,5 тис. осіб з офіційним статусом постраждалих (табл. 4). Чорнобиль поступово забувають. Соціологічний моніторинг ІС НАНУ фіксує різке зниження страху в дорослого населення всієї України перед наслідками Чорнобильської катастрофи. Частка тих, хто і досі побоюється, з 1992 до 2014 року зменшилася з 47% до 14%. Частка тих, хто вважає наслідки ЧК головним чинником погіршення стану їхнього здоров'я, також зменшилася з 50% до 13%. На тлі цих тенденцій населення України стає меншим, біднішим та фізично і психологічно ослабленим.

Таблиця 4

Чисельність осіб у регіонах України, які мають статус постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи, на 1 січня 2010 року

Регіон	Осіб
Київська обл.	717191
Рівненська обл.	383414
Житомирська обл.	311135
Волинська обл.	151897
Черкаська обл.	128775
Вінницька обл.	98737
Чернігівська обл.	90226
Київ	86642
Тернопільська обл.	49481
Полтавська обл.	24874
Дніпропетровська обл.	23978
Харківська обл.	23690
Донецька обл.	22627
Чернівецька обл.	20814

Регіон	Осіб
Сумська обл.	16684
Луганська обл.	13822
Кіровоградська обл.	12866
Івано-Франківська обл.	12196
Хмельницька обл.	10231
Львівська обл.	9989
Запорізька обл.	9262
Одеська обл.	8117
Миколаївська обл.	7896
АР Крим	7560
Херсонська обл.	6762
Закарпатська обл.	4528
Севастополь	1077
Всього	2254471

Джерело: Дані Міністерства соціальної політики України

Україну советська влада занурила у своєрідний “статистичний морок”, з якого нас ніяк не виведе українська демографічна наука. Давно слід було б визначити втрати українського етносу в різного роду катастрофах.

1. До цього часу невідомі достатньо точні дані про втрати українського народу за часів громадянської війни та голоду у 20-ті роки ХХ століття.

2. Фігурують розпливчаті оцінки обсягів жертв Голодомору 1932–1933 років. До цього часу всі, кому не ліньки, називають довільні цифри в інтервалі від 2 до 10 млн осіб. Отож, варто чекати точніших оцінок.

3. Засекречені дані про сталінський терор проти українського народу від 1937 року майже до розпаду СРСР.

4. Немає обґрунтованих даних втрат українського народу – як військових, так і цивільних – під час Другої світової війни.

5. Немає точних оцінок жертв голоду в деяких областях України у 1947–1948 років.

6. Ганебним прикладом “розмивання правди” стала катастрофа у Бабиному Яру 13 березня 1961 року. Офіційних даних комуно-більшовицька влада ніколи не оприлюднювала. За неофіційними оцінками – три тисячі людських жертв. Як повідомила газета “Україна молода” від 13 березня 2013 року, “всі матеріали з розслідування обставин катастрофи були знищені за давністю терміну зберігання”.

7. Тому коли вибухнула Чорнобильська катастрофа, автоматично спрацювала комуно-більшовицька “машина брехні”, а міжнародна проатомна спільнота хутко підхопила міф про те, що під час та після аварії на ЧАЕС загинуло декілька десятків осіб. Коли ж вдатися до соціальної статистики, то натрапимо на жахливі дані. Прочитаємо так, як подано в документі Міністерства соціальної політики України для Державної доповіді на 25-ті роковини аварії на ЧАЕС: “Станом на січень 2010 року в органах праці та соціального захисту населення перебуває на обліку: 26 862 особи, що мають статус дружини/чоловіка померлого громадянина, *смерть якого пов’язана з Чорнобильською катастрофою*” (курс. мій. – Ю.С.). Відтак, кількість “померлих громадян, смерть яких пов’язана з ЧК”, обчислюється на десятки, а десятками тисяч. В середньому за 25 років по аварії щороку помирали більш як тисяча осіб. Повна структура контингенту постраждалих, які перебувають на обліку в органах праці та соціального захисту (читай: мають право на отримання відповідних видів допомоги чи пільг), на 01.01.2010 року була такою: а) 260 807 учасників ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС; б) 1 993 664 потерпілих від аварії на ЧАЕС (в тому числі 498 409 потерпілих дітей); в) 26 862 особи, що мають статус дружини/чоловіка померлого громадянина, смерть якого пов’язана з Чорнобильською катастрофою; г) 5 779 осіб, які брали участь у ліквідації інших ядерних аварій та віднесені до відповідних категорій постраждалих; д) серед усього загалу потерпілих налічується 110 827 інвалідів Чорнобиля (в тому числі 65 666 ліквідаторів).

Про померлих від радіаційного опромінення вже йшлося. Та маємо ще одне “ядерне лихо”, не висвітлюване публічно, – Україна надає допомогу майже 6 тисячам ліквідаторів “інших ядерних аварій”. “Рукотворцем” цих аварій був Радянський Союз. Росія, наступниця ССРСР, не бере під свій соціальний захист цих постраждалих.

Розділ Б. Катастрофічність комфортно-споживацького синдрому

Багато чого ще станеться поза волею людей...

Віковична мудрість

Культура виразно визначає суть і форму життєдіяльності соціуму. Цивілізаційна структура сучасного людства, за Гантингтоном, має такий вигляд: Західна

цивілізація, Православна, Латиноамериканська, Ісламська, Індуїстська, Далекосхідна, Японська, Африканська, Давньобуддистська цивілізація. Осередки більш дрібних цивілізацій та інші розкидані по всьому світу. На жаль, Гантінгтон подав цю структуру за різнокритеріальним принципом. Якщо ж вибирати цивілізаційним критерієм ставлення людських спільнот до природи планети Земля, то виявиться, що людство, можливо, від самого початку, а можливо, поступово поділилося на *дві глобальні цивілізації*:

Природовідновлювана або ЕКОфільна цивілізація (ЕЦ) — потреби її членів та угруповань перебувають у межах *природоузгодженого* ставлення до природи — вони споживають її ресурси у природовідновлювальному режимі, тобто так, щоб *узятє від природи самою природою, або з допомогою споживачів було відновлене у повному обсязі*.

Окремі спільноти ЕКОцивілізацій або їхні “уламки” дожили до наших днів. Вони продовжують зменшуватися, оскільки інша глобальна цивілізація відбирає/знищує ареали природоузгоджених просторів їхнього виживання. Зазначу, що й увесь тваринний світ живе за таким принципом; його популяції також різко скорочуються, а то й безповоротно гинуть.

Комфортно-споживацька, або АНТРОПОфільна цивілізація (АЦ) — зростання потреб її членів та угруповань ґрунтується на *комфортно-споживацькому синдромі*. А також, як стверджує легіон філософів, — на антропоцентризмі, а тому — на гуманізмі. У природи у дедалі більших обсягах відбирають її ресурси, лише їхня незначна частина відновлюється, що за умов їхньої обмеженості призводить до того, що вони скорочуються із пришвидшенням, мов “шагренева шкіра”. А мудрість людська так і не вигадала, як обмежити обсяги наших задовольень і втіх, аби зберегти природу. КСС прив’язує нас до “речизму” та зростання якості життя, заворожуючи нас “сурогатом істинного щастя”.

Ще наприкінці ХІХ століття польський письменник Болеслав Прус був надто категоричним: “... даже среди зверей не сыскать такой подлой твари, как человек”. Натомість наші сучасники толерантніші. В Зоопарку Антверпена (Бельгія) встановлено велике заґратоване дзеркало. Людина підходить до нього і бачить себе, мов у клітці, читає викарбований над люстром вислів: “Ви бачите найстрашнішого та найзажерливішого звіра на Землі”.

Так от, постає питання для “кмітливих та винахідливих” — Як і коли стався поділ на дві глобальні цивілізації — ЕКОфільну та АНТРОПОфільну? Можливо, ще за біблійних часів?..

Живуть собі в Раю (а за нашими термінами, в ЕКОфільній цивілізації) Адам і Єва. А тут хтозна з якого закутка Раю з’являється Змій-спокусник. І, аби прищепити людям бацилу комфортно-споживацького синдрому, спокушає Єву скуштувати яблуко... Єва піддається спокусі! Від тої пори, наймовірніше, і пустила паростки згубна для людства АНТРОПОфільна цивілізація. А Змій-спокусник — це символ комфортно-споживацького синдрому. Господь Бог дав людині право вибору, тож Єва і вибрала долю людства...

Виникає глобальна проблема: чи здатна якась суспільно-політична система переорієнтувати людство — замінити АНТРОПОфільну цивілізацію на ЕКОфільну? На превеликий жаль, ні! Навіть демократія не спроможна вчинити цю спасенну місію. Ні демократизм, ні авторитаризм, ні будь-який із відомих “ізмів” не здатні на це. Всі вони — по-своєму — наближають людство до трагічного кінця, оскільки будують життя соціуму на базі комфортно-споживацької індивідуальної та суспільної свідомості.

Годі сподіватися на науково-технічний прогрес, про який ще у 1890 році образно висловився Болеслав Прус: “И вот на это, с позволения сказать, человечество в тече-

ние многих столетий сваливались различные изобретения. Бронза, железо, порох, магний, книгопечатанье, паровые машины, телеграф, электричество — все это попало в руки гениев или идиотов, благородных людей или преступников. И к чему это привело? К тому, что глупость и порок, получая все больше орудия, множились и становились все могущественнее...” він, як-то кажуть у народі, “мов у воду дивився”.

Усе, що відкриває наука, проектує та виробляє інженерія-виробництво, обов’язково має негативний вплив на природу і людину. Людина або забуває, або нехтує ризиками негативних наслідків, засліплюючись шансами підвищення комфортно-споживацького рівня.

Натомість природа нічого не забуває. Навіть тоді, коли або сама, або з допомогою людини “заліковує” нанесені їй рани. Та, на жаль, частка і кількість ран невиліковних — необоротного понівечення природи — жахливо зростає. Як зазначав президент НАН України Борис Патон: “Сьогодні тиск на довкілля становить реальну загрозу всьому людству” (День, 21.04.2011). Наука ще не підрахувала, у якій прогресії — арифметичній чи геометричній — наростає руйнація природи залежно від обсягів та якості споживацького комфорту її спустошителей. Світова наука застерігає людство негайно отямитися від невпинного нищення природи. Якщо в найближчі десятиліття людство не перегляне установки на переробку природи на власний комфорт, у природі розпочнуться необоротні апокаліптичні процеси.

Чому страх самознищення не може зупинити людство? У свідомості людей стався *моральний розлад*, людство впало в “екологічний гріх” порушення гармонійного природного порядку — людство з маніакальною аморальною впертістю знищує свій божественний дім.

“Коли вилучити Божественний контекст, то значення всіх речей зазнає глибокого перекручення, а сама природа перестає бути “mater”, тобто матір’ю, і зводиться до “матеріалу”, який можна піддавати будь-яким маніпуляціям” (Іван Павло II, Папа Римський) (Україна молода, 05.04.2011).

Усьому живому Бог подарував три природоузгоджені інстинкти: продовження роду; енергетичний (їжа, вода, повітря); самозбереження. Так живе увесь тваринний світ. Окрім людини. Людина має щось додатково, четверте — безмежне і безупинне комфортно-споживацьке примноження. Не міг Бог дати цей механізм знищення природи, що призводить до самознищення людини. Безумовно, це “справа рук” Диявола. І перше, що Дідько зробив для цього — дав у руки людині вогонь. І так дійшло аж до “вогненного атома”.

Відтак, людська душа стала ареною боротьби Бога і Диявола. Біблія саме про це. Та “комфортно-споживацький” інстинкт виявився напрочуд живучим. Церква намагається його заарканити, та все невдало. До того невдало, що й сама потрапила в ці тенета. Величчю соборів (хто вище? хто більше?), розкішшю та позолотою вбрання, боротьбою за масове примноження пастви, міжконфесійними чварами, війнами... і сумнівним бізнесом.

Не переймається цим і міжнародна спільнота. По-перше, жодна міжнародна організація не порушує питання про кардинальну зміну комфортно-споживацької свідомості. По-друге, лунають спорадичні заклики щодо зменшення споживання обмежених природних ресурсів. Але це не розв’язує проблеми виживання — це лише відтерміновує трагічний кінець. По-третє, управлінці та бізнесмени засобами реклами й моди спонукають людей кидатися за новим і модним. По-четверте, події розгортаються за сценарієм однієї східної притчі. Якось подорожній уздрів стару жінку, яка поночі шукала щось під ліхтарем на стовпі. “Що ви шукаєте, пані? — запитав він. — Голку. — А де ви її загубили? — В хаті. — То чому ж шукаєте тут? — Бо в хаті темно, а тут світло”. Так і в нашій ситуації. Скорочення природних ресурсів — на видноті. А хижачька комфортно-споживацька свідомість — глибоко закарбована у

людській психіці, особливість якої в тих самих *чотирьох інстинктах*, що формують людську життєдіяльність.

Трєба віддати належне церкві — релігії всіх народів, континентів і країн впродовж тисячоліть притлумлюють, страхаючи пеклом, комфортне споживацтво. Та марно. Взввши на себе роль посередника між космосом і людством, церква разом з її паствою також заразилася бацилами комфортно-споживацького синдрому, відійшовши від заповідей Христових. Ось вона пекельна трійця світового устрою — несумісна з ідеями Ісуса Христа — *влада, церква і золотий тілець*. Ще середньовічний “політолог” Ніколо Макіавеллі (1469–1527) переконливо довів, що церкви з державою несумісні, оскільки влада ґрунтується на 1) брехні, шантажі та маніпуляціях; 2) для захисту державних інтересів годяться будь-які засоби; 3) заради успіху “мета виправдовує засоби”. А якої крові та нещастя коштували людству міжконфесійні чвари та війни!

Буддисти позбавляють себе страждань, придушуючи в собі бажання (нашою мовою: комфортно-споживацький синдром). Це метод, але для небагатіох. Бо від VI століття до н.е. досьогодні буддистам так і не вдалося перебудувати світ. Образно кажучи, перед людством стоїть проблема на кшталт “важеля Архімеда” — хто здатен сконструювати ВАЖІЛЬ, знайти ТОЧКУ ОПОРИ та згуртувати соціальну ЕНЕРГІЮ, аби РОЗВЕРНУТИ людство на шлях природоузгодженої життєдіяльності.

Час невпинно плине. То тільки романтичні філософи та поети волають, що ми живемо в “зупиненому часі”. Час зупинити неможливо. Кожну його мить треба наповнювати природовгодними і гуманними діяннями, бо інакше він обертається порожнею, і не застигати у песимістичній безвиході, щодо чого застерігав Тарас Шевченко: “Я бачу минуле, яке не минає. Я бачу майбутнє, якого не ждуть”.

Жодна з країн, жодна з цивілізацій не здатні розв’язати цю кардинальну проблему окремішно — тільки глобальна інтегрованість інтелекту, духу і соціальної енергії принесуть результативну модель планетарного виживання. Натомість енергетичним рушієм кардинальних змін має бути *соціальна енергія* — це й об’єднаний вольовий потенціал, інтегральний енергетичний комплекс людства, до якого входить і психічна, і сонячна, і всі інші види матеріальної енергії, що їх виробляє людство. Але пріоритет у розв’язанні кардинальної проблеми, безперечно, належить духовній сфері.

Людський дух ніколи не полишав філософію надії, яку все своє життя сповідував і великий грузин Булат Окуджава: “В земные страсти вовлеченный, / я знаю, что из тьмы на свет / однажды выйдет ангел черный / и крикнет, что надежды нет. / Но простодушный и несмелый, / прекрасный, как благая весть, / идущий следом ангел белый / прошепчет, что надежда есть”. Середньовічний мудрець Омар Хаям був категоричним: “Решать, чем будет завтра — бесплодная игра: / Все “завтра” жизни наметило “вчера” [Омар Хаям, 2013: с. 51].

Отже, було б неприродно, якби людство не замислювалося про своє майбутнє. Ба більше, навіть вибудовувало шляхи, сценарії та моделі світлого майбутнього.

В історії людства настали часи кардинального вибору моделі майбутнього, коли ні релігія, ні церква, ні наука, ні вся життєбудова соціуму не виявилися здатними зупинити зловісний комфортно-споживацький синдром. Відчуття глобального знищення природи на планеті Земля, а відтак, передчуття самознищення людства надихають фантастів на химерні марення про переселення людей (якої частки земель?) на іншу планету. Вихід? На жаль, ні. Земляни й туди, на нову спасенну планету, перенесуть свій комфортно-споживацький синдром... і рано чи пізно знищать природу ще на одній планеті. Значно легше марити неймовірними космічними кораблями, аніж моделювати зміни людської психіки — сфери надзвичайно складної і надто прихованої від її пізнання раціональними інструментами мислення.

Життя людини та її людства загалом, — це безперервна метушня між страхом і задоволенням, між добрим і поганим, між насиллям і добродійством, між ненавистю і любов'ю. А в такому стані свідомість не здатна знайти щось кардинально нове. Богу не потрібна замучена фрагментарна свідомість — спотворена і профанна, така, що перебуває в оціпенінні. Аби ж то осяяння охопило все людство загалом! Але це неможливо. На наш погляд, вихід полягає у *відмові від комфортно-споживацького синдрому*. Чи можна від нього відмовитись назавжди? Невідомо. Цей синдром, по-перше, глибоко укорінився у людську психіку. По-друге, він керує вибором моделей життя соціуму впродовж історично великого часу. По-третє, все упирається в еластичність людської психіки — її еволюційну чи революційну мінливість.

На авансцену виживання людства виходить *наука психологія*, яка має визначити альтернативи його майбутнього. Повторимо, альтернативи глобального виходу.

А. Якщо існують механізми повороту людської свідомості до принципу природоузгодженої й природовідновлюваної діяльності і людина спроможна знову стати “дочкою/сином природи”, тоді можливі вибори моделей *безпечного виживання*.

Б. Якщо свідомість людини консервативно непорушна, тоді залишається лише моделювати *безперспективне виживання* на дистанції від прірви самознищення життя на планеті Земля.

Отже, людство так чи так перебуває в історичному балансуванні між енергією добра і енергією зла. І проблема в тому, чи здатне воно віднайти таку нову надпотужну форму енергії, яка різко і назавжди схилить шальки вагів на бік добра. Ще античні мудреці трансливали в майбутнє фундаментальну формулу: *спершу треба лікувати душу, а потім тіло*. Хтось, колись, десь, чомусь перевернув її з ніг на голову, буцімто у здоровому тілі здоровий дух. Проте в суспільному груповому та індивідуальному житті має домінувати духовне начало — готовність і здатність діяти за законом Божим, за совістю, за правдою. Треба нарощувати передовсім духовний, а не матеріальний потенціал.

Блиск і руйнівність науки. Флагмани української науки бачать вихід у її могутності. Президент НАНУ Борис Патон налаштує нас на неминучу перемогу добра над злом: “Что касается меня, то я остаюсь оптимистом. Мы имеем все основания надеяться, что катастрофу, которая угрожает человечеству, оно сумеет предотвратить. И поможет ему в этом наука!” (цит. за: [Трахтенберг, 2013: с. 222]).

Є надія змінити парадигму науки. Лауреат Нобелівської премії І.Пригожин стверджував: наука виходить за “межі кількості” і вступає у “світ якості”, значно ближчий до магії, ніж до логіки. Відтак виникає новітня концепція науки, природи і культури. Та Кант ремствував стосовно того, що наука не вступає в діалог з природою, нав'язуючи свою власну мову. Відтак, і зараз вчений є джерелом відкритих ним універсальних законів природи. Свого часу і Кант, і Гегель, і Бергсон волили про нові пошуки підходів до реальності. Вони є. Було введено поняття невизначеності, ентропії, “стріли часу”, системного підходу тощо. Та всього цього недостатньо, як показує *катастрофічна* “стріла часу”. Тим паче не варто забувати про руйнівні сили науки. Наука цинічно усунула чарівність і духовність світу. Ранкова зоря і північне сяйво — тепер це хвилі і частоти матерії; Земля і земні істоти — випадкові піщинки у безмежному Всесвіті; все навкруги нас — це молекули, атоми і елементарні частинки. Наука карколомно змінює світогляд. Від колеса до автомобіля людство йшло тисячоліття. Від авто до космічного корабля — кілька десятиліть. Кроки науки стали вимірюватися тижнями та днями. Наука привчає людей бачити сенс життя у винайденні нових технологій, занурюючи людину в епоху байдужості і цинізму. Технології заступають місце Бога. Наука “гониться за дедалі меншими чіпами (і елементарними частинками. — Ю.С.) і дедалі більшими прибутками” [Браун, 2014: с. 368].

Наука перебирає на себе відповідальність за наше майбутнє. З вірою, навпаки, ми відповідальні перед собою, одне перед одним, перед вищою істотою [Браун, 2014: с. 370].

Наукові винаходи, доходить висновку Ден Браун, створені ніби заради добра, людство перетворює в жадливо-руйнівні сили зла — порох, вибухівку, радіацію тощо. Відтак, наука веде нас до загибелі...

“Людство ще надто слабе розумово, аби збагнути логіку власного розвитку, не кажучи вже про логіку розвитку Всесвіту... Є ціла низка законів, про які ми тільки здогадуємось (закон Гармонії, закон Карми тощо), а є і такі, про які ми не маємо жодного уявлення” [Лазарев, 2003: с. 671].

Але є передбачення, які справджуються на наших очах та в нашій долі. Коли експерти “Дойче банку” передрікали Україні швидкий прогрес після розвалу СРСР, відомий фінансист Джордж Сорос у тому самому 1992 році оглушив нас своїм прощом: Україна “на два десятиліття перетвориться на чорну діру. Хоча декому в чорній дірі буде жити досить комфортно. А скінчиться все війною з Росією, вона силою зброї відбиратиме у вас те, що їй потрібно” [Грузин, 2014]. Так і сталося... Але, на жаль, не має методики, яка б у момент їхнього оголошення вказувала на ті передбачення, які збудуться, і відкидала пусті словеса...

Джерела

Бердник О. Лабіринт Мінотавра : повісті / Бердник Олесь. — К. : Веселка, 1990. — 407 с.

Браун Д. Янголи і демони // Ден Браун. — 2-ге вид. — Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2014. — 544 с.

Булгаков М. Собрание сочинений в одной книге / Булгаков М. — Х. : Книжный клуб, 2011. — 1088 с.

Бунин И. Собрание сочинений : в 4 т. Т. 1 / Бунин И. — М. : Правда, 1988. — 480 с.

Веденева Н. “Зомбоящик” — не миф, а реальность / Н. Веденева // Тайны будущего. — 2013. — № 1.

Грузин В. Ніжність чорної діри / В. Грузин // Дзеркало тижня. — 2014. — 23 травня.

Ерекешева Л. К анализу социологии религии Э. Дюркгейма / Ерекешева Лаура // Социум. — 2008. — № 12. — С. 117–126.

Идлис Г. Законометричность развития космических цивилизаций / Г. Идлис // Проблемы поиска внезапных цивилизаций. — М., 1981. — С. 210–224.

Катастрофы и аварии. — К. : Пресс-Курьер Украина, 2013. — 160 с.

Козырев Н. Неизведанный мир / Николай Козырев // Октябрь. — 1964. — № 4. — С. 183–192.

Кришнамурти Джидду. Вне насилия. — Москва : София ; С.-Петербург : Северо-Запад, 2004. — 272 с.

Лазарев А. Расшифрованная Библия / Лазарев Александр. — К. : А.С.К., 2003. — 1064 с.

Лонгфелло Г. Песнь о Гайявате / Лонгфелло Генри // Бунин И. Сочинения : в 4 т. Т. 4 / пер. И. Бунина. — М. : Правда, 1988.

Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Мертон Р. — М. : Хранитель, 2006. — С. 289.

Монтень М. Опыты : Кн. 1 / Монтень М. — М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1958а. — 526 с.

Монтень М. Опыты : Кн. 2 / Монтень М. — М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1958б.

Окончание времени. Будущее человечества: Беседы Джидду Кришнамурти с Дэвидом Бомом. — М. : Ганга, 2006. — 320 с.

Омар Хаям. Рубаи. Книга мудрости / Омар Хаям. — Харьков ; Белгород : Клуб семейного досуга, 2013. — 464 с.

Постчорнобильський соціум: 15 років по аварії. — К. : Ін-т соціології НАНУ, 2000. — 583 с.

Прус Б. Кукла. Ч. 1 / Прус Болеслав. — Варшава : Крапова Агенция Выданича.

Рерих Н. Шамбала // Николай Рерих. — СПб. : Азбука, 2014. — 288 с.

Самурайський дух та ілюзії Європи // День. — 2012. — № 15, 31 січня.

Святитель Лука (Войно-Василицький). Дух, душа, тіло / Святитель Лука. — К. : Авицена, 2010. — С. 107–108.

Соціологіческие исследования. — 2008. — № 12. — С. 138.

Соціальні наслідки Чорнобилю: час відродження. — К. : Ін-т соціології НАНУ, 2011. — 244 с.

Сх. Иоаким (Парр). Беседы на русской земле / Сх. Иоаким. — СПб. : Воскресенский Новодевичий монастырь, 2013.

Трахтенберг И. Мой Киев, мои киевляне : в 2 кн. Кн. 1 / Трахтенберг И. — К. : Авицена, 2013.

Фром Е. Искусство любить / Фром Е. — СПб. : Азбука, 2002. — С. 216.

Хокинг Ст. Мир в ореховой скорлупе / Хокинг Стивен. — М. : Амфора, 2010.

Чорнобиль і соціум ; вип. 1–14. — К. : Ін-т соціології НАНУ, 1995–2008.